

Egyenlítő

TARTALOM

EGYENLÍTŐ 2012/5

Hiteles múltvizsgálat 2

BALOLDAL ÚJRA

Pritz Pál: Nem a házat, a hazát kell építeni
Néhány szó a baloldaliságról, történeti összefüggésekben

2

ÉVFORDULÓ

Földes György: Száz év magány – Száz éve született Kádár János

8

TANULMÁNY

Laki László–Szabó Andrea: Fiatalok, demokrácia, jelen és múlt 2.
A jelen a Kádári-múlt összevetésében

12

ESSZÉ

Lénárt András: Az Elesettek Völgye

18

Hegyi Gyula: Volt egyszer egy kulturális forradalom

22

HORIZONT

Balázs Gábor: Hollande président – hát aztán?

26

T. Horváth Attila: Tarrósy István – Kelet-Afrika a fejlődés útján

33

MAGYAR VIDÉK

Tanács István: Fiatalok, vidéken

35

Ha magunkat sem tudjuk eltartani, mire szülessen meg az a gyerek?

INTERJÚ

A hazug biztonság – Egyenlítő-beszélgetés
André Haynal pszichiáterprofesszorral a fanatizmusról

38

ESEMÉNY

Kassai Ferenc: A magyar mérnöki tudásról

42

KULTÚRA

Agárdi Péter: Alkalmi írás a József Attila-kultusz állásáról

44

Ad notam: József Attila: Alkalmi vers a szocializmus állásáról Ignotusnak

Mohai V. Lajos: Ottlik helytállása

51

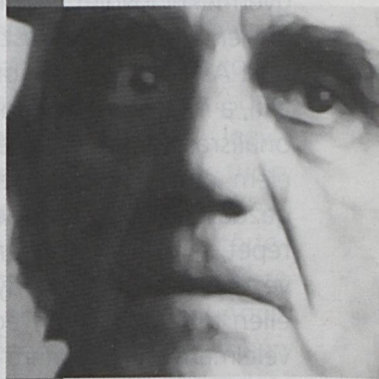
Száz éve született az Iskola a határon írója

Túl vörös 22

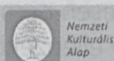

Mire szülessen? 35

Megkerülhetetlen 51

Támogatók:

A Politikatörténeti Alapítvány lapja • Főszerkesztő Galló Béla • gallo.bela@egyenlito.eu • Szerkesztőség Sebők Miklós, Takács Róbert • Olvasószerkesztő Antal Ildikó • Művészeti vezető Czeizel Balázs • Szerkesztőségi titkár Szántó Judit • szanto.judit@egyenlito.eu • Szerkesztőségi órák: hétfő, szerda 10–13 óráig • Telefon: 301-0375 • E-mail: egyenlito@egyenlito.eu • Szerkesztőbizottság Albertini Béla, Balázs Gábor, Csáki György, Földes György, Kiss Endre • Kiadja a Napvilág Kiadó • 1054 Budapest, Alkotmány u. 2. • tel.: 311-4866; fax: 311-4866 • e-mail: egyenlito@egyenlito.eu • Megjelenik havonta • Nyomdai munkák: G-print Nyomda Felelős vezető: Wilpert Gábor • ISSN 1589-6714

Kapható a Lapker Rt. kiemelt hírlapárúsító helyein (a felsorolás honlapunkon – www.egyenlito.eu – megtalálható), a Relay hírlapárúsító pavilonokban és az alábbi könyvesboltokban: ÍRÓK BOLTJA Budapest VI., Andrásy út 45. • Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest, Orczy tér 1.) • Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailen: hirapelofizetes@posta.hu; • faxon: 303-3440. • További információ: 06-80 444-444 • Előfizethető és megvásárolható közvetlenül a szerkesztőségben is (1054 Budapest, Alkotmány u. 2. III. emelet 306. szoba), valamint e-mailben: egyenlito@egyenlito.eu • Observer Médiafigyelő lapunkat szemlézi • A lap megvásárolható és előfizethető közvetlenül a kiadó címén is • 1054 Budapest, Alkotmány u. 2.

Előfizetési számlaszámunk: 11100104-12078682-02000006

www.egyenlito.hu KÖTELES PÉLDÁNY

AZ ELESETTEK VÖLGYE

A Spanyolországban 1939 és 1975 között fennálló Franco-rendszer az azt megelőző három polgárháborús év következményeként született meg. A legújabb¹ becslések szerint összesen 433 ezer áldozattal jártak a harcok, ebből 165 ezren betegségben hunytak el, erőszakos halált 268 ezer személy halt. A csatateren körülbelül 137 ezren vesztették életüket, a későbbi terror áldozatai 130 ezren lehettek. Nagyjából 70 ezer fő a köztársasági, 60 ezer pedig a francóista áldozat. A polgárháború halottainak összesített száma 625 ezerre tehető, beleértve a háború és a diktatúra minden áldozatát. Az országot irányító francóista Nemzeti Mozgalom mellett a hadsereg és a katolikus egyház két olyan tényezőt jelentett, melyek kulcsszerepet játszottak az állam életében, a mindennapokat meghatározó döntések meghozatalában.

A spanyol polgárháború valódi áldozatai a győztes, önmagukat „nemzeti”-nek nevező csapatok szemében kizárólag az ő oldalukon harcolók voltak. A köztársasági halottak esetenként mintha nem is léteztek volna, máskor a haláluk elfogadható volt, hiszen a haza ellenében cselekedtek, de az sem volt ritka, hogy az egyház közreműködésével meghamisították haláluk valódi okát (természetes halál, baleset, ismeretlen elkövető által okozott halálos sérülés, a halál oka nem tisztázott stb.), vagy fel sem jegyezték az elhalálozást.²

A nacionalista csapatok és Franco tábornok (a Caudillo) szemében az „áldozatok áldozata” José Antonio Primo de Rivera, az 1923 és 1930 között Spanyolország élén álló diktátor, Miguel Primo de Rivera fia volt. A Falange Española 1933-as megalapítása óta a spanyol szélsőjobb oldali eszme vezéralakja és szimbóluma ma is, a polgárháború első évében azonban a köztársaság elleni szervezkedés vádjával kivégezték. Ennek következtében, mint állandó, karizmatikus személy, egyszerismind mártírrá vált hős kapott helyet a „nemzeti” oldal legendáriumában.

A háborúban elesett nacionalisták tiszteletére műemlékeket, kegyhelyeket, kereszteket emeltek, emléktáblák tanúsították, hogy az elhunytak Isten és a haza érdekében áldozták fel életüket. José Antonio

neve minden ilyen listán feltűnt az első helyen, az alatta sorjázó személyek mind az ő útját követték. Már a győzelem után hoztak egy rendeletet, melynek értelmében a *felszabadítás keresztes hadjárata* ügyéért elesettek emlékét az utókornak meg kell őriznie, ehhez pedig egy hatalmas és méltóságot sugárzó emlékmű felállítása szükséges, hogy példaként szolgáljon az eljövendő nemzedékek számára.³

Ebből az elképzelésből öltött testet az *Elesettek Völgye* (*Valle de los Caídos*), melyet a Madridtól körülbelül ötven kilométerre fekvő San Lorenzo de El Escorialba⁴ álmodtak meg a Guadarrama hegységben fekvő Cuelgamuros völgyben. Az építési munkálatokat megtervező mérnökök választották ki a mauzóleumnak (és egyben apátságának) otthont adó hegyet. Az állami irányítás alatt álló sajtó, valamint az 1942 óta létező NO-DO filmhíradó munkatársai folyamatosan hírt adtak az előkészületekről és az építkezés aktuális állapotáról, és tudósítottak az azt megtekintő hivatalos személyek és hírességek érkezéséről. Úgy tűnhetett a korabeli spanyol embereknek, mintha a nemzet számára ez a terv lenne a legfontosabb. Franco felkérésére a Spanyolországban számos hollywoodi sikerfilmet forgató Samuel Bronston producer Márton Endre⁵ filmrendezővel karöltve még egy hivatalos propagandafilemet is készített (bár művészfilmnek titulálva), elsősorban külföldi terjesztés reményében. Így született meg *Az Elesettek Völgye*⁶ című dokumentumfilm, amely végül csak elvéve került bemutatásra, a hivatalos adatbázisokban nem is szerepel, és utólag már a stáb is megbánta elkészítését az erőteljesen nacionalista ideológiai töltet miatt.⁷ José Antonio maradványainak átszállítása az egyik legelső szimbolikus tett volt, az erről készült állami propagandafilemben⁸ a narrátor szerint „a nép átérzi José Antonio drámáját, és képes áhítattal adózni az új cészárnak, az új Állam doktrínája megalkotójának, amelyet Franco a fegyveres győzelmével nyert el”. A francóista szóhasználatban „A Nagy Hiányzó”-nak nevezett vezér már akkor ott nyugodott, amikor az emlékmű alapkövét épphogy csak letették.

A munkálatok elhúzódtak (1940-től 1958-ig), és ez nem csak rengeteg időt és pénzt emésztett fel,

hanem emberéleteket is követelt. Egy, a Völgy történetét kutató újságíró adatgyűjtése szerint az építkezés teljes költsége 1 086 460 331 peseta volt, ez 2008-ban 56 248 500 millió pesetának felelt volna meg, euróban számolva 338,06 millió.⁹

A barlangtemplom tetejét egy hatalmas kereszt díszíti, ezzel is utalva arra, hogy Isten oltalma alatt áll a terület. A templomban vallási témájú festmények, szobrok és szimbólumok, valamint sírok és névsorok, persze kizárólag a francóista elhunytakról. Az oltár egyik oldalán, a márványpadlóban kialakított sírban fekszik José Antonio, vele szemben pedig a diktátor, Francisco Franco. Itt nyugszik a fentiekén kívül több ezernyi, a felkelő csapatokban harcoló katona, akiket ebben a tömegsírban helyeztek el. A hely irányítását a katolikus egyházra bízták, a belső részen apát-ság épült vallási ceremóniák lebonyolítására. A bazilika vallási életét meghatározó bencés szerzetesek kezdték el egy könyvbe gyűjteni az itt nyugvó halottak nevét, ám ma már egyértelmű, hogy igen szelektív módon végezték ezt a munkát.

Csak megbecsülni lehet, hogy hányan is vettek részt az emlékmű építésében: jelenleg körülbelül huszonötezer főre teszik a közreműködők számát. Munkaerőben pedig nem volt hiány. A köztársasági hadifoglyok, a rezsim által elhurcolt politikai foglyok, valamint köztörvényes bűnözők töltötték meg Spanyolország börtöneit, akik ingyenes munkaerőt jelentettek. A kevésbé súlyos bűncselekményt elkövetők egy idő után alacsonyapidíjat is kaptak. Ezzel egyrészt enyhítettek a börtönök túlszűfoltóságán, másrészt egyes raboknak munkaterápiaként írták elő a közreműködést, és ha jól teljesítettek (és túl is élték), megválthatták így a szabadságukat.¹⁰

Az Elesettek Völgye és a hozzá tartozó bazilika és kriptá a spanyol rezsim kultikus, szakrális helyévé vált. A hivatalos ideológia szerint, aki itt nyugszik, az mind életét adta a spanyol nemzetért, Isten akaratából történt a haláluk, de emléküik örökre fennmarad.¹¹

Mindez azonban mára már mégsem olyan egyértelmű.

Francisco Franco halála után két évvel (1977), a demokratikus átmenet kezdetén egy amnesztiatörvény látott napvilágot, amely alapján minden, 1976. december 15-e előtti, politikai indíttatású büntetett alól felmentést, vagyis teljes amnesztiát kaptak azok elkövetői.¹² Úgy tűnt, a Moncloa-paktumok¹³ mellett egyedül ez a rendelet szavatolhatja, hogy a minden oldalon felgyülemlt feszültségek nem fognak újabb vérengzésekbe torkolni, és a demokrácia kora nem a régi rendszer bűnösei ellen folytatott bosszúhadjárral fog Spanyolországra köszönteni; ez utóbbit ugyanis sem a hadsereg, sem a diktátúra örököseiként fennmaradt pártok és szervezetek nem hagyták volna szó nélkül. Ezért születhetett meg a felek között – persze nem hivatalosan – a „hallgatás paktuma”.¹⁴

2007. október 31-én fogadta el a spanyol képviselőház a Történelmi Emlékezet Törvényét (Ley de la Memoria Histórica¹⁵), melyet a szocialista (PSOE – Partido Socialista Obrero Español) kormány 2004-

től kezdődően folyamatosan dolgozott ki, 2006-ot pedig a Történelmi Emlékezet Évének nyilvánította. A civil társadalom igénye a múlt tisztázására találkozott a kutatói célkitűzésekkel. Történészek, jogászok, szociológusok sorozatban jelentettek meg publikációkat, amelyek visszakövetelték a történelmi emlékezetet. Vizsgálati körükbe tartozott a háborút megelőző második köztársaság, a polgárháború, a Franco-rezsim és a demokratikus átmenet periódusa, a szóban forgó évtizedek bel- és külpolitikai, katonai, gazdasági, nemzetiségi, szociálpolitikai kérdései, konkrét pártok, szervezetek és személyek története.

A 2007-es törvény¹⁶ értelmében, többek között, tisztelettel adóznak a polgárháború és francóizmus áldozatai előtt, elítélik a rezsim bíróságai által politikai és ideológiai alapon hozott igazságtalan ítéleteket, anyagi segítséget nyújtanak a még ma is élő meghurcoltaknak és az áldozatok hozzátartozóinak, rendelkeznek a francóista szimbólumok és rezsimet dicsőítő emlékművek közterületekről és középületekről történő eltávolításáról, lehetővé teszik a spanyol állampolgárság felvételét a Nemzetközi Brigádok tagjainak (anélkül, hogy a sajátjukról le kellene mondaniuk), létrehoznak egy Történelmi Emlékezet Dokumentációs Központot, és az érintettek betekintést nyerhetnek a rezsim róluk szóló hivatalos irataiba (amennyiben a dokumentum tartalmazza hivatalos személyek nevét is, akkor csak részleteket kaphatnak meg az anyagból). A tömegsírok kapcsán úgy rendelkezik, hogy a kormány segítséget nyújt azok beazonosításában és a maradványok exhumálásában. Külön szól az Elesettek Völgyéről is, melyet vallási emlékhelyként nevez meg, betiltja a területen a politikai rendezvényeket, és utasítja a helyet működtető alapítványt, hogy minden, a polgárháború és az azt követő diktatúra során áldozatul esett személy emlékét ápolja.

Megszületése óta számos helyről folyamatosan bírálták a törvényt. A Néppárt (PP – Partido Popular) és más konzervatív körök a régi sebek felesleges felépítésének tartják, hogy ismét felmerült a téma, a katolikus egyház ugyanezt vallja, kiegészítve azzal, hogy így sírokat szentségtelenítenének meg; az áldozatok hozzátartozóit tömörítő szervezetek viszont úgy vélik, nem tesz meg eleget a törvény az ő védelmükben és megsegítésükért.

2000 óta közel 360 tömegsírt tártak fel Spanyolországban és összesen csaknem 5400 áldozatot azonosítottak. A jelenlegi becslések szerint körülbelül 1200 sír maradt feltáratlan. A kormány több mint 20 millió eurót költött már ezek felkutatására, de az áldozatok hozzátartozói szerint ez nem elég; államilag kellene kivitelezni és finanszírozni az exhumálást és az azonosítást. Már rendelkezésre áll egy tömegsír térkép (ennek alapján találták meg Federico García Lorca maradványait is), ám a beazonosítási folyamat igen jelentős akadályba ütközött: a Néppárt által irányított autonóm kormányok megtagadták, hogy adatokat gyűjtsenek ebben a témában, és nem is szorgalmazták az elképzelések megvalósítását.¹⁷ A jövőre nézve ez azért lényeges, mert a 2011.

november 20-án tartott választásokat elsőpró többséggel nyerte a konzervatív PP, szinte minden tartományban a néppártiak irányítanak, így sokak szerint lassulni fog a tömegsírokkal kapcsolatos tervek kivitelezése.

Egyre hevesebb indulatokat vált ki a Völgy kérdése, ugyanis a közelmúltban nyilvánvalóvá vált, hogy a francóisták híreszteléseivel ellentétben, nem csak az ő oldalukon harcoló katonák nyugszanak ott.

Az elmúlt tizenöt évben spanyol történészek és régészek több csoportja, néha egymástól függetlenül, egyre több adatot tárt fel, és sokak számára meglepő eredményekre jutott. A rendelkezésre álló, általában levéltárakból és magánlevelezésekből előkerült dokumentumok, valamint a még élő személyekkel folytatott beszélgetések alapján már bizonyos, hogy a mérnökök túlméretezték a kriptát. Ha Franco és emberei követték volna a korábban saját maguk által kitűzött célt, és valóban csak a jobboldali, a francóista csapatokban harcoló katonák nyughelyéül szolgált volna a hely, akkor túlságosan nagy tér maradt volna kihasználatlanul. Az is az eredeti tervek gyengítette, hogy egyes hozzátartozók kérvényezték, szeretnék maradványait ne bolygassák meg, ne szállítsák át őket a Völgybe a családi kriptából. Mivel ezekkel a kérésekkel az egyház is egyetértett, a szóban forgó sírokat nem nyitották fel. Ellenben a legnagyobb titokban, találmra kiürítették köztársasági halottak nyughelyeit és tömegsírait, és a bennük talált maradványokat átszállították a mauzóleumba, ahol elhelyezték azokat egyfajta „töltőanyagként”. Ezek tetejére kerülhettek az „igazi hősök”, akikről persze már pontos listát is írtak. A katolikus egyház által vezetett statisztika szerint alig négyezer halott található a kriptában, de a megkezdett feltárások azt mutatják, hogy nagyságrendekkel több személy nyugszik ott.¹⁸ Egy 2010 márciusában elvégzett kutatás szerint 33 833 maradványnak ad otthont a völgy, melyek egyharmada máig azonosíthatatlan személy.¹⁹ A legfrissebb adatok azt mutatják, hogy 491 alkalommal szállítottak a Völgybe emberi maradványokat 1959 óta, ezekből 21 423 áldozat beazonosított, 12 410-et azonban továbbra is ismeretlenként tartanak számon.

Egy 2011 végén napvilágra került, a PSOE-kormány felkérésére felállt szakértői bizottság által adott vélemény szerint Franco maradványait minél hamarabb ki kellene hantolni és átadni azt leszármazottainak, hogy elhelyezhessék a családi sírban. Ehhez együtt kellene működni a hely irányítását ellátó bencés szerzetesekkel, az egyháziak azonban ellenállnak; még éjszakai őrzárakat is szerveznek a Völgyben, nehogy a hatóságok hozzányúlhassanak a sírhoz.²⁰

Az elmúlt évtizedekben a Völgy minden év november 20-án szélsőjobboldali zárandokhelyé változott, 1936-ban ugyanis ezen a napon hunyt el José Antonio Primo de Rivera, majd 1975-ben ugyanezen a napon halt meg Franco tábornok is. Csak a Történelmi Emlékezet Törvényének hatályba lépésével tudták (átmenetileg) betiltani az ilyen rendezvényeket.

Különböző csoportok, politikai erők, civil szervezetek és az átlagos spanyol állampolgár is eltérően

tekint az Elesettek Völgyére: emlékhely, kegyhely, pápai áldásban részesített szent hely, vagy egy véres diktatúra mementója. Az 1990-es évektől kezdődően többször is felmerült annak a lehetősége, hogy lerombolják, hiszen sokak szemében ez a Franco diktatúra megdicsőülésének, a demokrácia vérbefojtásának állít emléket. Azok számára, akik megtapasztalták és elszenvetdtek a diktatúrát, valamint hozzátartozóikat veszítették el az évek során, érthető módon a hely pusztasága léte is nagy fájdalmat okoz. Mások azonban éppen az említettek miatt tartanak ki amellett, hogy meg kell őrizni azt a jövő nemzedékek számára, mert elrettentő példa lesz az újabb generációknak.

Egyre hangosabban követeli néhány civil szervezet, hogy a Völgy kapja vissza eredeti nevét (Cuelgamuros), szűnjön meg annak vallási jellege (a monumentális kereszt ledöntésével egyetemben), vonuljon ki onnan az egyház, valamint exhumálják Franco és Primo de Rivera maradványait, és adják át azokat a családjaiknak. Így hozhatnának létre egy demokratikus emlékhelyet.²¹ Példaként hozzák fel Németországot, ahol Angela Merkel parancsára lerombolták Rudolf Hess sírját, a hamvait pedig nem temették el, hanem a tengerbe szórták, megakadályozva ezzel egy potenciálisan neonáci emlék- és zárandokhely létrejöttét.²²

Bár a törvény tiltja, hogy politikai rendezvényeknek adjon otthont a Völgy, a Legfelsőbb Bíróság mind a fenti tiltakozóknak, mind a 2011. november 20-án a Primo de Riverára emlékező szélsőjobboldali, falangista szervezeteknek megengedte, hogy ott demonstráljanak (utóbbiak esetében gyűlöletkeltő jelszavak és a diktatúrát visszaidéző szélsőséges beszédek is elhangoztak). Ezekhez kapcsolódnak a „Ne nyúlj hozzá!” („No Tocar”) mozgalmat elindító csoportok, amelyek elsősorban a két fasiszta vezér kihantolását akarják megakadályozni. Egyik érvük, hogy János Károly uralkodó két nappal a Generalísimo halála után, még trónra lépése előtt rendelkezett a Caudillo temetéséről, vagyis a király egyik első hivatalos döntését is semmibe vennék az exhumálással.²³

Az elmúlt években, elsősorban szélsőjobboldali szerzők tollából, több olyan könyv is napvilágot látott, amelyek cáfolni igyekeznek a Völgy történetéről szóló, általuk „fekete legendának” tartott részleteket, és mind a műemlék építéséről, mind a diktatúráról és Franco személyéről romantikusabb képet festenek;²⁴ ez igazodik ahhoz a tendenciához, hogy bizonyos jobb- és szélsőjobboldali körök egyre inkább vonzó színben tüntetik fel a Generalisímót. Átértékelik a felkelők polgárháborús tetteit, José Antonio Primo de Rivera és a Falange tevékenységét, valamint Franco a háború előtt, alatt és után tanúsított viselkedését és döntéseit. Ezek a művek²⁵ részben egyértelmű Franco-apológiát képviselnek, részben a már korábbi publikációkban megjelent adatokat és tényeket próbálják meg új színben feltüntetni, és igyekeznek az eddigiektől eltérő következtetésekre jutni; más írásokban hasonlóan járnak el Spanyolország második világháborúban játszott szerepe, a demokratikus átmenet és a nacionalizmu-

sok kapcsán is. Ez a tendencia korábban is létezett, a közelmúlt eseményei (a Történelmi Emlékezet Törvénye, az Elesettek Völgye, a polgárháború során és a diktatúra idején szüleiktől elrabolt, és titokban örökbe adott gyermekek) miatt azonban láthatóan aktívabbá vált ez a militáns jobboldali ellentábor.

Ma az Elesettek Völgye leginkább turistalátványosság, de az is csak korlátozott mértékben. 2009 ősze óta átmenetileg nem látogatható a bazilika, José Antonio és Franco sírját, valamint az oltárt és a kegyhelyet elzárták a külvilágtól, csak az előtérben lévő boltokig léphet be az érdeklődő. A lezárást követő első hónapokban a bencések miséire még beengedték a résztvevőket, de később már oda sem mindig.²⁶ A hivatalos közlemény szerint az építmény állapotja életveszélyes, rekonstrukciós munkák kivitelezése nélkül bármikor beomolhat. Ez az indoklás persze nem elégíti ki a közvélemény egy részét, a

bezárást sokan cenzúraként és öntörvényű intézkedésként ítélik meg. Elsősorban a szélsőjobboldal és az egyházi körök háborodtak fel.²⁷

A pillanatnyi helyzetet tekintve úgy tűnik, hogy a Völgy vallási szimbólumként fennmaradt, zárandok- és emlékhelyként viszont kérdéses a jövője. A civil szervezetek remélik, hogy 2012 első felében egyértelmű és végleges megoldás születik.

Aktuális üzenettel bír a 2010-es év egyik spanyol sikerfilmjének zárójelenete. A *trombita szomorú balladája*²⁸ utolsó, brutális képsorain a polgárháború és a Franco-rendszer borzalmait átörökítő, egymással vére menő küzdelmet folytató cirkuszi bohócok az Elesettek Völgye emlékművének tetején vívják meg utolsó, halálos csatájukat. Az alkotók nem is választhattak volna tökéletesebb helyet arra, hogy szemléltessék a múltban gyökerező és a jelenben is érvényes nyomasztó terheket. ■

JEGYZETEK

¹ Esparza, José Javier: *El terror rojo en España*. Ed. ALTERA, Madrid, 2007. 360–361.

² Juliá, Santos (ed.): *Víctimas de la Guerra Civil*. Temas de Hoy, Madrid, 1999. 11–12.

³ Erről ír az 1957. augusztus 23-ai törvényerejű rendelet, amely létrehozza a Santa Cruz del Valle de los Caídos Alapítványt. *Boletín Oficial del Estado* (továbbiakban: BOE), 1957. szeptember 5.

⁴ A II. Fülöp által építtetett kolostor-palotájáról és koronabirtokáról elhíresült El Escorial település közvetlen közelében fekszik.

⁵ Márton Endre Budapestben született 1904-ben, filmes karrierje az USA-ban bontakozott ki. Filmrendezőként kevésbé jelentős munkák mellett dolgozott, úgynevezett „second unit director”-ként azonban világhírű filmek kiemelkedő részleteit jegyzi (a *Kleopátra*, *Kelly hősei*, *A 22-es csapdája*, *A Római Birodalom bukása* több háborús jelenete, illetve a *Ben Hur* híres harcokcsíverseny szekvenciája). Általában a látványos, sok statisztát megmozgató feladatokat bízták rá.

⁶ Marton, Andrew (rend.): *Az Elesettek Völgye (El Valle de los Caídos)*, 1964.

⁷ García de Dueñas, Jesús: *El Imperio Bronston*. Ediciones del Imán – Filmoteca de la Generalitat Valenciana, Madrid, 2000. 259–264.

⁸ Departamento Nacional de Cinematografía: *Jelen! José Antonio Primo de Rivera temetésén (¡Presente! En el enterramiento de José Antonio Primo de Rivera)*, 1939.

⁹ Calleja, José María: *El Valle de los Caídos*. Editorial Espasa Calpe, Madrid, 2009. 45.

¹⁰ Calleja, JM.: i. m. 97–107.

¹¹ A Völgyről számos munka született az elmúlt évtizedek során, amelyek különböző, általában szubjektív nézőpontokból közöltenek a kérdéshez. A leginkább említésre érdemes művek: Blanco, Juan: *Valle de los Caídos: Ni presos políticos, ni trabajo forzado*. Fuerza Nueva Editorial, 2009; Calleja, José María: *El Valle de los Caídos*. Editorial Espasa Calpe, Madrid, 2009; Linares Clemente, Pablo–Manrique García, José María: *El Valle de los Caídos. Crónica de una persecución salvaje*. Asociación para la Defensa del Valle de los Caídos, 2011; Méndez, Diego: *El Valle de los Caídos. Idea, Proyecto y Construcción*. Abadía de la Santa Cruz del Valle de los Caídos, Madrid, 2009; Olmeda, Fernando: *El Valle de los Caídos: Una memoria de España*. Península, Barcelona, 2009; Sueiro, Daniel: *El Valle de los Caídos: los secretos de la cripta franquista*. Argos Vergara, Barcelona, 1983.

¹² Ley 46/1977, de 15 de octubre, de Amnistía. In: BOE, 1977. október 17.

¹³ A Moncloa-paktumok kidolgozásakor az összes parlamenti párt egyezsége jutott egymással és a három jelentős szakszervezet közül eggyel; közösen jelölték ki a létfontosságúnak vélt politikai és gazdasági reformokat. Mindez szükséges volt nem csak a békés átmenet lebonyolításához, de egy mindenki számára

elfogadható új alkotmány kidolgozásához is. A Moncloa-paktumokban foglaltakat az elkövetkező tíz év során hozott gazdasági, politikai és társadalmi természetű döntések alkalmával mindig figyelembe vették, és kiindulópontként tekintettek rá. Erről lásd bővebben: Fuentes Quintana, Enrique: „De los Pactos de la Moncloa a la entrada en la Comunidad Económica Europea (1977–1986)”. In: *75 años de política económica española*. 2005. november. 39–71.

A paktumok teljes szövege elérhető interneten: <http://www.vespito.net/historia/transi/pactos.html> (elérés: 2011.12.16.)

¹⁴ Anderle Ádám: „A megbékélés törvénye és ára”. In: *Népszabadság*, 2008. február 1.

¹⁵ Teljes nevén: „Ley por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la Guerra Civil y la Dictadura”. A törvényről az első magyar nyelvű írás: Anderle Ádám: i. m.

¹⁶ A törvény szövege: BOE, 2007. december 27.

¹⁷ „Radiografía del país ante el 21-N”. In: *El País*, 2011.11.17.

¹⁸ Calleja, JM.: i. m. 111–123.

¹⁹ Junquera, Natalia: „33.832 personas están enterradas con Franco en la mayor fosa común”. In: *El País*, 2010.03.27.

²⁰ Calleja, José María: „Parque temático del franquismo”. In: *El País*, 2011.12.02.

²¹ „Los colectivos de la memoria exigen la desmantelación del Valle de los Caídos”. In: *El Mundo*, 2011.11.19.

²² Junquera, Natalia: „Ya veo que lo dejó todo bien atado”. In: *El País*, 2011.11.20.

²³ „Fue el Rey quien ordenó enterrar a Franco en el Valle de los Caídos”. In: <http://www.publico.es/especiales/memoriapublica/382097/fue-el-rey-quien-ordeno-enterrar-a-franco-en-el-valle-de-los-caidos> (elérés: 2011.12.16.)

²⁴ A korábbi lábjegyzetben említett, a Völgyről szóló könyvek közül ilyen Juan Blanco írása, illetve a Linares Clemente–Manriquez García szerzőpáros munkája.

²⁵ Néhány példa: Bullón de Mendoza, Alfonso–Togores, Luis E.: *La otra memoria*. Actas, Madrid, 2011; Cruz González, Antonio: *Las víctimas de Negrín*. Sepha, Madrid, 2008; Jerez Riesco, José Luis: *La Falange del valor*. Barbarroja, Madrid, 2011; Merino, Julio: *El otro Franco. El Franco intelectual y el Franco de la República*. Editorial Albor, Madrid, 2010; Mir, Miquel–Santamaria, Mariano: *La otra memoria histórica*. Nowtilus, Madrid, 2011.

²⁶ Fominaya, Carlota: „El cierre del Valle de los Caídos lleva a los benedictinos a celebrar misa en la puerta”. In: *ABC*, 2010.11.08.

²⁷ Lásd például a *Kereszténység Rádió (Radio Cristianidad)* véleményét, amely a szocialisták vallásüldözését látja a tett mögött: <http://radiocristiandad.wordpress.com/2010/02/16/el-gobierno-socialista-espanol-cierra-el-valle-de-los-caidos-una-basilica-adentro-de-una-montana/> (elérés: 2011.12.16.)

²⁸ Iglesia, Álex de la (rend.): *A trombita szomorú balladája (Balada triste de trompeta)*, 2010.